

Nataliia Zotova

Uniwersytet Zielonogórski
studentka

O POTRZEBIE LITERATURY WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE SŁÓW KILKA*

S twierdzenie, że w dobie globalnej wizualnej kultury książki zamierają, tęskniąc na półkach bibliotek za starym dobrym czytelnikiem, już nie wzbudza zdziwienia ani oburzenia. Niekiedy jeszcze tylko odzywa się sentymentalne wspomnienie literatury, która przez stulecia była nośnikiem mądrości, dobra i piękna. Zamieranie literatury nie narusza ustalonego porządku rzeczy, pomimo to można to zjawisko traktować w kategoriach antropologicznej katastrofy. Nie chodzi o wielkie kataklizmy, zderzenie Ziemi z asteroidem, katastrofę ekologiczną czy wojnę atomową¹ – ten rodzaj wojny toczy się bowiem w ludzkiej świadomości. Zdaniem znanego filozofa Meraba Mamardaszwili, antropologiczna katastrofa to wydarzenie, które dokonuje się wewnątrz człowieka. Coś, co jest dla niego ważne i wartościowe, może zostać zatraczone na zawsze „z powodu zniszczenia lub po prostu braku cywilizowanych podstaw procesu życiowego”².

Idąc tym tokiem myślenia, chciałabym zapytać: Czy literatura jako niezbędny pokarm ludzkiego umysłu psuje się wraz z cywilizacją? Czy upłynął już termin ważności książki, czy może jednak jej wartość jest opatrzona klauzulą „bez przedawnienia”? I kwestia najważniejsza: czy we współczesnym świecie literatura jest jeszcze potrzebna? Szukając odpowiedzi na te pytania, odniosę się do funkcji, jakie pełni literatura piękna w kulturze i społeczeństwie; zwrócę uwagę na funkcję aksjologiczną i estetyczną, rozpatrując je w kontekście literatury rosyjskiej, przyjrę się też roli czytelnika i jego

* Praca powstała w ramach zajęć wstęp do literaturoznawstwa prowadzonych przez prof. Małgorzatę Mikołajczak w roku akademickim 2019/2020.

¹ Zob. M. Мамардашвили, *Сознание и цивилизация*, [w:] *idem, Как я понимаю философию*, Москва 1992, s. 107-121, http://psylib.org.ua/books/_mamaro2.htm [dostęp: 24.12.2021].

² M. Мамардашвили, *op. cit.* (tłumaczenie własne – N.Z.).

dojrzałości, a wreszcie zastanowię się, czy i jak zmienia się znaczenie literatury w czasach pandemii.

* * *

Gdy myślimy o zadaniach, jakie pełni literatura, na pierwszy plan wysuwa się jej funkcja poznawczo-edukacyjna. Funkcja ta nie polega tylko na zdobywaniu wiedzy, choć oczywiście wiele utworów literackich, takich np. jak powieści historyczne czy biograficzne, pełni taką funkcję. Dzięki literaturze możemy poznawać nie tylko świat, ale także siebie, uczymy się, rozwijamy się intelektualnie i kulturalnie. Według badań neurofizjologów z Uniwersytetu Oksfordzkiego³ czytanie trenuje poznawcze właściwości mózgu człowieka i zmienia charakter procesów nerwowych. Podczas czytania aktywizują się te części mózgu, które śpią np. podczas oglądania telewizji i gier komputerowych. Krótko mówiąc, wnikliwe czytanie i świadome spotkanie z literaturą uczy człowieka myśleć. Ciekawy też jest fakt, że wartościowa poezja (np. sonety Szekspira) wywołuje pobudzenie mózgu, które trwa długi czas i uaktywnia strefę odpowiadającą za wspomnienia autobiograficzne. Poezja wzbudza w nas refleksję, czytając ją jeszcze raz przeżywamy osobiste doświadczenie, analizujemy, współczujemy, interpretujemy, nadajemy ponownie sens rzeczom i zdarzeniom minionym, z pozoru dobrze znanym. Doktor nauk biologicznych i filologicznych, profesor Tatiana Czernigowska wyjaśnia:

Mózg, jak i wszystko inne, potrzebuje jedzenia. Jednak kiedy organizm się odżywia rzeczami materialnymi, mózg odżywia się informacją, którą dostajemy ze świata idealnego, to znaczy ona nie składa się z białek, tłuszczów, węglowodanów. Książka jest takim pokarmem dla mózgu. Jednym z najlepszych⁴.

Bardzo ważna okazuje się jakość tego pokarmu, tymczasem w ostatnich latach książka staje się obiektem użytkowym – następuje komercjalizacja literatury, a „upodobania do czytania byle jakich książek podobne są do szerzenia się epidemii”⁵. Oczekuje się dziś, że książka będzie wyglądać atrakcyjnie, mieć chwytliwy tytuł i pełnić przede wszystkim funkcję ludyczną. Niektóre gatunki i formy literackie, np. literatura non-fiction lub fantasy, z powodzeniem mieszczą się w tym trendzie. Współczesna literatura stopniowo traci funkcję wychowawczą, dydaktyczną i trzeba zauważyć, że np. dla literatury dziecięcej czy młodzieżowej jest to wielka strata. Ponadto – przykładem jest

³ Zob. С.С. Тверская, *Английские ученые о физиологии чтения и его влиянии на физическое и психическое здоровье*, <https://elib.bsu.by/handle/123456789/157334>, 2016 [dostęp: 24.12.2021].

⁴ Т.В. Черниговская, *Зачем нужно читать книги?*, [https://www.youtube.com/watch?v=RpP\]r3dj5bQ](https://www.youtube.com/watch?v=RpP]r3dj5bQ), 17.07.2017 (tłumaczenie własne – N.Z.) [dostęp: 24.12.2021].

⁵ М. Айзенберг, *Физиология чтения*, <http://os.colta.ru/literature/projects/130/details/14998/?expand=yes#expand>, 14.12.2009 (tłumaczenie własne – N.Z.) [dostęp: 24.12.2021].

tu sytuacja panująca w Rosji – pogarsza się jakość działalności wydawniczej. Obniża się ogólny poziom zawodowy wydawnictw, pisarzy, krytyków, redaktorów⁶. Osłabia się również kultura czytelnictwa. Dzisiejszy czytelnik często szuka literatury, która niesie pocieszenie i ułatwia życie, stanowi antidotum na nudę albo na odwrot – jest remedium na szalone tempo życia, napięcie, wypalenie. Taka twórczość nie będzie raczej zmieniać sposobu myślenia odbiorców⁷, a jedynie pełnić funkcję kompensacyjną.

Czy jednak oddziaływanie na myślenie odbiorców zawsze wychodziło literaturze na dobre? W historii spotykamy dużo sytuacji pokazujących, co dzieje się, gdy realizuje ona cele ideologiczne, propagandowe. Wyraźnie widać to na przykładzie literatury radzieckiej, która była uprawiana pod nadzorem cenzury partii komunistycznej. Pisarze dostosowywali się do okoliczności i porzucali najważniejszą zasadę twórczości – swobodę myśli. Literatura radziecka była politycznie uwikłana, przestawała istnieć jako sztuka, a zamiast tego pełniła funkcję instrukcji wychowawczej⁸. Właśnie w takich okolicznościach powstała literatura dysydentów, która odgrywała ważną rolę społeczną, obywatelską. Do najbardziej znanych dysydentów należą Aleksandr Sołżenicyn, Wasilij Aksionow, Leonid Borodin, Iosif Brodski, Władimir Wojnowicz, Aleksandr Galicz, Wieniedikt Jerofiejew, Wiktor Niekrasow, Wałam Szałamow i in. Czytelnicy, potajemnie ze strachu przed karą, czytali rękopisy zabronionych pisarzy i poetów, potrzebując ich jak łyku świeżego powietrza. W *Zapiskach psychopaty* Jerofiejewa czytamy:

Jestem malutkim chłopcem zamurowanym w piramidzie, pełzającym po podłodze, poszukującym maleńkiej szczeliny... Jestem malutkim neutronem w atomie stalinowskiej popielniczki...⁹

W tamtych czasach utwory dysydentów służyły wyższemu humanistycznemu celom, przypominając „małemu człowiekowi”, że jest aż Człowiekiem.

We współczesnym świecie literatura przez wielkie „L” tak samo służy wyższemu celom, kształtuje krytycyzm i jasność myślenia. Literatura, szczególnie klasyczna, jest również kodem kulturowym, który łączy ludzi jako narodową wspólnotę. Nawet nie uświadamiamy sobie, jak często korzystamy z tego kodu, utożsamiamy się z nim. Polak patrzy na drugiego Polaka poprzez cytaty z *Pana Tadeusza*. Ukrainiec poznaje swego za pomocą znanych wersów z wierszy Tarasa Szewczenki. Nikt tak jak Rosjanin

⁶ Zob. *Писатель Дмитрий Быков: „Боюсь, что писатели уже не читают друг друга”*, <https://kulturomania.ru/articles/item/pisatel-dmitriy-bykov-boyus-chto-pisateli-uzhe-i-ne-chitayu-t-drug-druga/>, 27.09.2018 [dostęp: 3.10.2022].

⁷ Odwołanie, aluzja do myśli filozofa A. Piatigorskiego w lekcjach z filozofii buddyzmu, <https://alexanderpiatigorsky.com/ru/multimedia/video/video-lekcii/> [dostęp: 24.12.2021].

⁸ Zob. Л.П. Кременцов, *Теория литературы. Чтение как творчество: учебное пособие*, ЛитМир – электронная библиотека, <https://www.litmir.me/br/?b=240607&p=1> [dostęp: 24.12.2021].

⁹ В. Ерофеев, *Записки психопата*, Москва 2000, s. 127 (tłumaczenie własne – N.Z.).

nie zrozumie sedna znaczenia cytatu: „Kupczyk natchnieniem – to rzecz zdrożna, ale rękopis sprzedać można”¹⁰.

Twórczość literacka staje się też uniwersalnym kodem międzyludzkiem. Szekspir, Mickiewicz, Goethe, Puszkina na całym świecie uchodzą za twórców genialnych, co pokazuje m.in., że literatura przede wszystkim pełni estetyczną funkcję. „Literatura, jak sztuka w ogóle, jest szczególną sferą wartości – dla człowieka”¹¹ – człowieka jako takiego, który rozpoznaje jej wartość niezależnie od epoki czy przynależności etnicznej. Kryterium, które pomaga rozpoznać wartość literatury i wartość w literaturze, jest czytelnicza dojrzałość¹². Warto tu przytoczyć znany fragment powieści Lwa Tołstoja, w którym ranny księżę Andrzej leży pod niebem Austerlitz:

Nie było nad nim nic poza niebem – wysokim niebem, niezbyt jasnym, lecz mimoto niezmiernie wysokim, z powoli sunącymi siwymi obłokami. „Jak cicho, spokojnie, uroczyście, całkiem odmiennie, niż kiedyś biegł – pomyślał księżę Andrzej – nie tak, jak myślnie biegli, krzykliwi i walczyli, całkiem nie tak, jak wtedy gdy Francuz i artylerzysta wyrwalisobie wzajem wycior, z twarzami rozjuszonymi i przerażonymi – całkiem inaczej suną obłoki po tym wysokim, nieskończonym niebie. Jak mogłem nie widzieć przedtem tego wysokiego nieba? I jaki jestem szczęśliwy, że wreszcie poznał. Tak! Wszystko próżność, wszystko kłamstwo poza tym nieskończonym niebem. Nic nie ma, nic – poza nim. Ale i tego nawet nie ma, nie ma nic – poza ciszą i uspokojeniem. I chwała Bogu!...”¹³

Różne pokolenia czytelników czytają ten fragment w różnych okolicznościach. Czasy się zmieniają, natomiast człowiek w swojej istocie jest niezmienny i za każdym razem odnajdujemy w przytoczonych słowach przekaz osobisty, intymny, skierowany do każdego, bo *Wojna i pokój* to „przesłanie człowieka do człowieka”¹⁴, w którym zawiera się uniwersalne ludzkie uczucie.

Podsumowując, można postawić tezę, że we współczesnym świecie literatura jest tak samo niezbędna, jak taniec, muzyka, malarstwo. Dopóki istnieje tęsknota ludzkiego ducha za tym, co wyższe, dopóty będzie ona drogowskazem. Dojrzałość poetycka dzieła literackiego i dojrzałość autorska¹⁵ są ważne, ale to głównie czytelnik powinien dorosnąć do tekstów – jego dojrzałość chroni literaturę przed zamieraniem. I odwrotnie: dojrzałość literatury chroni przed zamieraniem czytelnika. Wypada zgodzić się z Aleksiejem Tołstojem, który przekonywał, jak ważny jest w procesie twórczym odbiorca:

¹⁰ A. Puszkina, *Rozmowa księgarza z poetą*, [w:] *idem*, *Wybór wierszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 151.

¹¹ S. Sawicki, *Ku świadomej ocenie w badaniach literackich*, [w:] *idem*, *Wartość – sacrum – Norwid. Studia i szkice aksjologiczne*, Lublin 1994, s. 52.

¹² Zob. *ibidem*, s. 56.

¹³ L. Tołstoj, *Wojna i pokój*, Gdańsk 2000, s. 237, <http://biblioteka.kijowski.pl/tolstoj%20lew/wojna%20i%20pok%F3j.pdf> [dostęp: 24.12.2021].

¹⁴ S. Sawicki, *op. cit.*, s. 71.

¹⁵ *Ibidem*.

Kanwa słowna, słowa, kombinacje słów muszą zostać rozszyfrowane przez czytelnika, muszą ponownie zamienić się w energię duchową, w przeciwnym razie na zawsze pozostaną czarne znaki na białym papierze, jak niektóre wiecznie nieczytelne starożytne pisma dawno zmarłych ludzi¹⁶.

Piszząc dziś o funkcjach literatury, trzeba też zadać bardzo aktualne pytanie o sytuację czytelnika w czasach pandemii. Być może doba koronawirusa to dobra okazja, żeby kształcić i szlifować czytelniczą dojrzałość? Kwarantanna stwarza ku temu idealny klimat – wnikliwe i świadome czytanie potrzebuje przecież wolnego czasu, refleksji i odosobnienia. Czy to nie najlepsze warunki dla spotkania z zapomnianym tomikiem poezji?

Dane statystyczne wskazują, że podczas kwarantanny Rosjanie prawie sześciokrotnie częściej kupowali książki w księgarniach internetowych¹⁷. Do najbardziej popularnych należą wciąż utwory z klasyki rosyjskiej, takie jak *Wojna i pokój* Lwa Tołstoja czy *Mistrz i Małgorzata* Michaiła Bułhakowa. Czytelnicy z ciekawością sięgają też po książki na temat pandemii w historii ludzkości, np. po *Dziennik roku zarazy* Daniela Defoe, *Dżumę* Alberta Camusa, *Dekameron* Giovanniego Boccaccia¹⁸.

W kontekście współczesnej pandemii koronawirusa warto też przypomnieć okres „bołdinowskiej jesieni” w biografii twórczej Aleksandra Puszkina¹⁹. Na początku września 1830 roku poeta przyjechał do majątku rodzowego Bołdina. To była podróż spowodowana nabyciem spadku w związku z przyszłym ślubem. Poeta planował szybko wrócić do Moskwy, jednak został „uwięziony” w Bołdinie na trzy miesiące poprzez wprowadzoną kwarantannę. Plany Puszkina zepsuła epidemia cholery, która szalała w Rosji w tamtych czasach. Zacisze, piękno jesieni, odosobnienie i muza obdarzyły poetę szczególnym natchnieniem. Powstały tu jego liczne utwory: ok. 30 wierszy lirycznych, poemat *Domek w Kołomnie*, ostatnie rozdziały *Eugeniusza Oniegina*, *Opowieści Iwana Pietrowicza Bielkina*, *Historia wsi Goriuchino* (niedokończona), *Bajka o Popie i jego parobku Jołopie*, małe tragedie (*Skąpy rycerz*, *Mozart i Salieri*, *Kamienny gość*, *Uczta podczas dżumy*). Okazuje się, że kwarantanna odcisnęła artystyczne piętno na twórczym dorobku poety i patrząc z tej perspektywy, można nazwać Puszkina wielkim lekarzem ludzkich dusz, który niezwykle eleganckim i czytelnym piśmem wypisuje nam wszystkim uniwersalną i mądrą receptę. Możemy się z nią zapoznać we fragmencie *Uczty podczas dżumy*:

¹⁶ А.Н. Толстой, Публицистика. Двусторонность творчества, ЛитМир – электронная библиотека, <https://www.litmir.me/br/?b=122735&rp=60>, t. 1, s. 60 (tłumaczenie własne – N.Z.) [dostęp: 24.12.2021].

¹⁷ Исследование: россияне стали больше читать на фоне пандемии, <https://tass.ru/obschestvo/8435377>, 9.05.2020 [dostęp: 24.12.2021].

¹⁸ Люди в карантине стали читать больше книг, <https://newdaynews.ru/europe/690356.html>, 24.04.2020 [dostęp: 24.12.2021].

¹⁹ Zob. J. Cichocka, *Bołdino w życiu i twórczości Aleksandra Puszkina*, „Acta Polono-Ruthenica” 1998, z. 3, s. 397-402.

Jest upojenie w boju, jest
 na Brzegu przepaści mrocznej bez dna
 I w rozwścieczonym oceanie,
 Gdy w burzy wrą odmętów szumy,
 I w afrykańskim huraganie,
 I w śmiercionośnym tchnieniu Dżumy.

Wszystko, czym grozi moc straszliwa,
 Dla śmiertelnego serca skrywa
 Rozkosze niepojęte! Może
 Nieśmiertelności obietnicę!
 Szczęśliwy, kto w przerażeń porze
 Poznawać mógł ich tajemnice!

(przełożył Julian Tuwim)²⁰

Współczesna kwarantanna stworzyła izolację w świecie zewnętrznym, natomiast otworzyła bramę do wszechświata wewnętrznego. Od nas tylko zależy, jakie odgłosy słyszymy w krokach pandemii: lęk, zawołanie śmierci, strapienie czy odwagę, siłę ducha, zawołanie życia, inspirację? „Dojrzała dusza na wszystko odpowiada miłością”²¹. Dojrzały czytelnik na wszystko odpowiada wrażliwością. Być może to najbardziej ceniona w dzisiejszych okolicznościach cecha, bo tylko ten, kto jest wrażliwy, żyje naprawdę.

Myślę, że książki umieją nie tylko tęsknić, ale również cierpliwie czekać na swój czas, swoje pokolenie, swego czytelnika i chociaż współczesny człowiek znajduje się pod presją „sił, które próbują odebrać mu zaufanie do własnego myślenia”²², to zawsze może sięgnąć do lektur, które zmieniają sposób myślenia, zagląдают w duszę, pobudzają intelekt. Miał niewątpliwie rację Umberto Eco, pisząc o tym, że

Istnieją też moce niematerialne, których nie sposób zważyć, ale one mają swoją wagę [...] Niematerialną mocą odnacza się także pierwiastek kwadratowy, którego żelazna zasada przetrwała stulecia, a także dekryty nie tylko Stalina, ale i samego papieża. Zaliczyłbym do nich także siłę tradycji literackiej [...]”²³.

Bibliografia

- Cichocka J., *Bołdino w życiu i twórczości Aleksandra Puszkina*, „Acta Polono-Ruthenica” 1998, z. 3, s. 397-402.
- Sawicki S., *„Ku świadomej ocenie w badaniach literackich”*, [w:] *idem*, *Wartość – sacrum – Norwid. Studia i szkice aksjologiczne*, Lublin 1994.
- Tołstoj L., *Wojna i pokój*, Gdańsk 2000, <http://biblioteka.kijowski.pl/tolstoj%20lew/wojna%20i%20pok%F3j.pdf> [dostęp: 24.12.2021].

²⁰ A. Puszkina, *Uczta podczas dżumy*, [w:] *idem*, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1956, t. IV, s. 193.

²¹ Г. Померанц, *Работа любви*/ Г. Померанц, З. Миркина, *Работа любви*, <https://www.lit-mir.me/br/?b=553075&p=18> (tłumaczenie własne – N.Z.) [dostęp: 24.12.2021].

²² Zob. A. Швейцер, *Благоговение перед жизнью*, Москва 1992, s. 24 (tłumaczenie własne – N.Z.).

²³ U. Eco, *O paru funkcjach literatury*, [w:] *idem*, *O literaturze*, Warszawa 2003, s. 7.

- Айзенберг М., *Физиология чтения*, <http://os.colta.ru/literature/projects/130/details/14998/?expand=yes#expand>, 14.12.2009 [dostęp: 24.12.2021].
- Исследование: россияне стали больше читать на фоне пандемии*, <https://tass.ru/obschestvo/8435377>, 9.05.2020 [dostęp: 24.12.2021].
- Кременцов Л.П., *Теория литературы. Чтение как творчество: учебное пособие*, ЛитМир – электронная библиотека, <https://www.litmir.me/br/?b=240607&p=1> [dostęp: 24.12.2021].
- Люди в карантине стали читать больше книг*, <https://newdaynews.ru/europe/690356.html>, 24.04.2020 [dostęp: 24.12.2021].
- Мамардашвили М., *Сознание и цивилизация*, [w:] *idem, Как я понимаю философию*, Москва 1992, s. 107-121, http://psylib.org.ua/books/_mamaro2.htm [dostęp: 24.12.2021].
- Писатель Дмитрий Быков: „Боюсь, что писатели уже не читают друг друга”*, <https://kulturo-mania.ru/articles/item/pisatel-dmitriy-bykov-boyus-chto-pisateli-uzhe-i-ne-chitayut-drug-dru-ga/>, 27.09.2018 [dostęp: 24.12.2021].
- Померанц Г., Миркина З., *Работа любви*, <https://www.litmir.me/br/?b=553075&p=18> [dostęp: 24.12.2021].
- Пятигорский А., *Лекции по философии буддизма*, <https://alexanderpiatigorsky.com/ru/multimedia/video/video-lekcii/> [dostęp: 24.12.2021].
- Тверская С.С., *Английские ученые о физиологии чтения и его влиянии на физическое и психическое здоровье*, <https://elib.bsu.by/handle/123456789/157334>, 2016, [dostęp: 24.12.2021].
- Толстой А.Н., *Публицистика. Двусторонность творчества*, ЛитМир – электронная библиотека, <https://www.litmir.me/br/?b=122735&p=60> [dostęp: 24.12.2021].
- Черниговская Т.В., *Зачем нужно читать книги?*, <https://www.youtube.com/watch?v=RpPJr3dj-5bQ>, 17.07.2017 [dostęp: 24.12.2021].
- Швейцер А., *Благоговение перед жизнью*, Москва 1992.